

II. ARTYKUŁY I ROZPRAWY

BRONISŁAWA KOPCZYŃSKA-JAWORSKA

PROBLEM ŚWIADOMOŚCI ETNICZNEJ I NARODOWEJ METODY I OSIĄGNIĘCIA BADAŃ POLSKIEJ ETNOGRAFII *

Problematyka świadomości narodowej oraz dążenia do odrębnego bytu narodowego w kraju, który w ciągu ostatnich dwóch wieków dwukrotnie tracił niepodległość (lata 1794 - 1918 i 1939 - 1944) siłą rzeczy musiała być przedmiotem żywego zainteresowania naukowego. Podejmowało ją i podejmuje szereg dyscyplin naświetlając właściwe sobie aspekty problemu.

1. Historiografia polska lat ostatnich koncentruje uwagę na rozwoju świadomości narodowej poszczególnych warstw zróżnicowanego wewnętrznie społeczeństwa. Między innymi wiele uwagi poświęca narastaniu świadomości narodowej wśród warstw wyłączonych do końca XVIII wieku z czynnego życia państwowego, takich jak mieszczaństwo i chłopstwo. Szczególnie interesujące etnografa zagadnienie budzenia się świadomości narodowej wśród tej ostatniej kategorii doczekało się ostatnio wielu interesujących studiów.

Socjologia główną uwagę skupiła na obserwacji procesów utrzymywania się poczucia odrębności narodowej lub integracji z odmiennymi środowiskami etnicznymi wśród ludności polskiego pochodzenia żyjącej na emigracji. Na ludność tę składa się przeważająca liczebnie grupa potomków emigrantów zarobkowych, głównie chłopów, którzy opuścili kraj w końcu XIX i na początku XX wieku, znaczna liczba tych, którzy znaleźli się poza granicami kraju w czasie ostatniej wojny oraz mniej liczne lecz istotne dla kształtowania świadomości różne fale emigrantów politycznych z okresów zaborów i lat po drugiej wojnie światowej.

Zainteresowania środowiska etnograficznego problemami etnicznymi i narodowościowymi przechodziło różne fazy związane z rozwojem polskiej myśli etnologicznej oraz ogólnymi tendencjami dominującymi w nauce światowej. Szczególne nasilenie prac poświęconych badaniom procesów kształtowania się świadomości etnicznej i narodowej obserwujemy

* Artykuł niniejszy został przedstawiony jako referat na Sympozjum Antropologii Społecznej Europy na Interkongresie M.U.N.AiE w Amsterdamie w 1981 r.

w ostatnim pięcioleciu (lata 1976 - 1980), co związane jest między innymi z realizacją ogólnokrajowego, międzydyscyplinarnego planu badawczego n.t. „Polska kultura narodowa, jej rozwój i percepcja”, w którym uczestniczyło również kilka zespołów etnograficznych.

2. Rozwój początków zainteresowań etnograficznych (antropologicznych), przebiegający w Polsce podobnie jak w innych krajach Europy dwoma torami: refleksji nad rozwojem kultury całej ludzkości (etnologia. *Völkerkunde*) oraz nad regionalnymi jej wariantami (*Völkskunde*, etnografia, *národopis*), przypadł w Polsce na okres utraty niepodległego bytu państwowego. W tej sytuacji zainteresowanie kulturą warstw ludowych poza celami czysto poznawczymi, szukaniem korzeni kultury narodowej i ogólnoludzkiej, miało również cele polityczno-społeczne: poznanie życia ludu w celu szerzenia oświaty oraz uaktywnienia warstw ludowych, zwłaszcza chłopstwa, w życiu politycznym kraju, w tym pozyskania ich do walki narodowowyzwoleńczej. Pracom badawczym towarzyszył rozwój refleksji teoretycznej.

2.1. Od początku prac badacze zwrócili uwagę na zróżnicowanie regionalne kultury wsi przejawiające się przede wszystkim w różnicach gwary, stroju oraz ogólnego stylu życia. Zaczęto mnożyć opisy poszczególnych regionów kraju z uwypukleniem regionalnych osobliwości kulturowych (tu wspomnieć należy monumentalne dzieło Oskara Kolberga).

Opisy te koncentrowały uwagę na obszarach szczególnie wyróżniających się liczbą cech specyficznych, co — jak wykazały późniejsze badania — spowodowane było często szczególnymi dziejami tych obszarów. Zapóźnieniem gospodarczym sprzyjającym zapóźnieniom kulturowym. W wyniku wzmiankowanych badań wyróżniono na obszarze dawnej Rzeczypospolitej szereg terytoriów kulturowych określanych jako terytoria etnograficzne.

2.2. Po uzyskaniu niepodległości w 1918 r., wraz z rozwojem etnografii jako nauki akademickiej, refleksja naukowa nad powyższą problematyką uległa pogłębieniu. Za reprezentatywne uznać można w tym względzie stanowisko Kazimierza Moszyńskiego i Jana St. Bystronia.

K. Moszyński (1887 - 1959), uważający sam siebie za ewolucjonistę krytycznego, podobnie jak wielu innych badaczy wyraźnie rozgraniczał, zwłaszcza w swych wcześniejszych pracach, zakres etnografii i etnologii. Etnologia to jego zdaniem jedna z nauk o kulturze, której przedmiotem jest „... bądź kultura całej ludzkości, bądź też poszczególne wytwory i grupy wytworów, badane w zasięgu światowym”¹. Przedmiotem etnologii jest kultura manifestująca się w działaniu grup etnicznych.

Jakkolwiek do swych rozważań Moszyński wprowadził pojęcie „gru-

¹ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, wyd. 2, Warszawa 1967, t. 1, s. 14.

py etnicznej”, to jednak głównym przedmiotem jego zainteresowań była etnologia, której zadaniem według niego było porządkowanie pod względem typologicznym jednorodnego materiału w skali świata i jedynie sprawdzenie jego wiarygodności przez odniesienie go do układu etnicznego².

Podjmując badania nad etnogenezą Słowian, Moszyńskiego nie interesowały procesy etniczne w całości. W centrum jego zainteresowań znajdowało się badanie genezy wytworów kulturowych i genezy kultury. Jak stwierdza Sokolewicz, w ujęciu Moszyńskiego problem etnogenezy można sformułować jako ustalenie stopnia związku pokrewieństwa między grupami ludzkimi konstytuującymi dany etnos lub grupę etnosów. Moszyński zwracał uwagę na dynamiczny charakter etnosu, na stałą zmienność jego układów składowych i podkreślał konieczność rekonstrukcji tego zmieniającego się stanu rzeczy.

Zdaniem Moszyńskiego, szczególną rolę wśród cech wyznaczających grupę etniczną stanowić miał język, stąd też często w szczegółowych analizach wytworów i grup wytworów kulturowych czerpał wskazówki z językoznawstwa.

Mówiąc o kulturze jako o zbiorze wytworów charakterystycznych dla grupy ludzi posługujących się określonym językiem, Moszyński zastrzegał się, że nie można charakteryzować wytworu w kategoriach etnicznych. W koncepcji Moszyńskiego dane etnograficzne należy odnieść do systemów języków. Kultura uzyskuje bowiem sens etniczny dopiero przez odniesienie jej do języka, najdoskonalszego wskaźnika odrębności grupy³.

2.3. J. St. Bystron (1892 - 1964) był w równym stopniu socjologiem jak etnografem, przy czym zbliżony był do francuskiej szkoły etnosocjologicznej (Durkheim, Mauss). Podobnie jak Moszyński uważał, że przedmiotem badań etnograficznych powinny być „treści kulturowe” będące własnością określonych grup społecznych, a nie same grupy, przy czym na gruncie europejskim przedmiotem zainteresowania nie powinny być wszystkie treści kultury społeczności europejskiej lecz tylko pewne ich kategorie związane z dynamiką rozwoju kultury; a mianowicie treści przekazywane w kontakcie bezpośrednim oraz w przekazie spontanicznym, niezorganizowanym (jak byśmy dziś powiedzieli, powstające niezależnie od poczynań centralnych ośrodków sterowania).

Pomimo założenia, że etnografia nie jest nauką o grupach społecznych (które są przedmiotem badań socjologii) Bystron uważał, że studium „kultury ludowej” musi poprzedzić studium „terytorium etnograficznego”. Przed przystąpieniem do badań poszczególnych działów kultury trze-

² Por. Z. Sokolewicz, *Teoria kultury Kazimierza Moszyńskiego jako punkt wyjścia do badań etnogenetycznych*, „Etnografia Polska”, t. 23: 1979, z. 2, s. 86 - 87.

³ j.w. s. 100 - 102.

ba zapoznać się z grupami, które zamieszkują badane terytorium i które podtrzymują kulturę⁴.

Bystronź zakładał, że poszczególne grupy ludzkie muszą tworzyć określone warianty kulturowe, przeciwstawiał się stanowisku, przy którym identyfikuje się grupy etniczne z językowymi, jednakże stwierdzał, że przy współczesnym stanie nauki, przy wielkiej różnorodności i bogactwie faktów kulturowych trudno znaleźć inne pozajęzykowe kryteria do określenia granic terytoriów etnograficznych.

Sam opracowując mapę „ugrupowań etnicznych ludu polskiego” wyszedł od ustaleń badań dialektologicznych wyróżniających obszary podstawowe nawiązujące do pierwotnych podziałów plemiennych, które to podziały skonfrontował z wynikami badań etnograficznych, wyróżniając w ramach pierwotnych podziałów mniejsze obszary o odmiennej, w wyniku różnorodnych procesów gospodarczo-społecznych — fizjonomii.

Osobną uwagę poświęcił grupom obcym na polskim terytorium państwowym, które zachowały jeszcze tradycje swego pierwotnego pochodzenia, odrębny obyczaj, a często i język⁵. Na marginesie zaznaczyć warto, że jako socjolog i kulturoznawca wyróżnił obok grup terytorialnych inne typy grup kształtujących odrębne formy kulturowe (zawodowe, wieku, religijne, stanowe itp.⁶).

O ile zwrócenie uwagi na typy grup kulturowych kształtujących sobie właściwe formy kulturowe miało walor uniwersalny, o tyle podział terytorialny zróżnicowania kulturowego obszaru Polski — na co wielokrotnie zwracała uwagę A. Kutrzeba-Pojnarowa⁷ — był zasadny tylko dla określonego okresu, w którym był przeprowadzony. W tym miejscu należy dodać, że Bystronź korzystał z wyników badań etnograficznych przeprowadzanych w ciągu ponad pięćdziesięciu lat i niektóre z wyróżnionych przez dawnych badaczy grupy, które znalazły się na mapie Bystronia, już w czasach międzywojennych nie istniały lub istnienie ich w ogóle było poddawane w wątpliwość.

3. Zdecydowany zwrot w etnograficznej refleksji na temat procesów etnicznych przyniosły prace Józefa Obrębskiego (1905 - 1967).

Uczeń K. Moszyńskiego w końcu lat dwudziestych podjął studia na Uniwersytecie Londyńskim pod kierunkiem Bronisława Malinowskiego. Po studiach londyńskich zainteresowania jego przeniosły się w kierunku antropologii społecznej. Sam uważał się za funkcjonalistę.

⁴ J. S. Bystronź, *Wstęp do ludoznawstwa*, Lwów 1926, s. 33 - 35.

⁵ j.w. s. 109 - 122.

⁶ j.w. s. 123 - 126.

⁷ Kutrzeba-Pojnarowa A., zob. m. in. *Z zagadnień metodyki prac etnograficznych: czas i przestrzeń w badaniach kultury ludowej*, „Etnografia Polska”, t. 9: 1965, s. 26 - 27.

W dziedzinie nas interesującej istotne było — jak pisze A. Kutrzeba-Pojnarowa — przesunięcie przez Obrębskiego pytania o „grupę etnograficzną” z płaszczyzny rzeczy, to jest obiektywnie istniejącego inwentarza kultury określonych terytoriów, na płaszczyznę świadomości jednostkowej i społecznej. Przesunięcie stanowiska badawczego od spojrzenia statycznego jakgdyby od zewnątrz, kiedy to badacz identyfikacji dokonuje za pomocą kryteriów „obiektywnych” wyselekcjonowanych czy też ustalonych arbitralnie, do sposobu „dynamicznego” polegającego na patrzeniu od wewnątrz, szukaniu zmiennych „kryteriów subiektywnych”, wokół których kształtuje się poczucie tożsamości kulturowej, w tym również etnicznej danej grupy.

„Grupa etniczna” — według Obrębskiego — jest schematem wyobrażeniowym a nie konkretnym. Jest tworem spontanicznym a nie, jak plemiona, genetycznym. Nie odwołuje się do mitu pochodzenia. Wizerunek własny jest jakby odbiciem wyobrażenia o grupach obcych, jej przeciwstawieniem. Granice między grupami są zmienne, jak również mniej lub bardziej ostre. Istnieją również grupy pograniczne. Podstawowymi zjawiskami przyczyniającymi się do dostrzeżenia własnej „obcości” wobec innej grupy są zjawiska zewnętrzne, łatwo postrzegalne, jak odrębny język czy strój, a następnie odrębne zachowanie kulturowe, stopa życiowa czy prawdziwe lub domniemane różnice psychiki ⁹.

Według Obrębskiego, grupa etniczna nie posiada własnej ideologii lecz jedynie opartą na poczuciu podobieństwa solidarność wewnętrzną manifestującą się prawie wyłącznie w zetknięciu ze światem zewnętrznym.

Badając kulturę społeczności regionalnej cechującej się dużym opóźnieniem gospodarczym i kulturowym Obrębski obok opisu grup, które — jak to określał — „trwały w przednarodowej fazie rozwoju historyczki i grupy do narodu. Badając postawy mieszkańców Polesia, terytorium nego” zmierzał do naświetlenia początkowych faz procesu akcesu jednostkowego międzywojennej Polski usytuowanego na pograniczu polsko-białoruskim, widział „grupę etniczną rozbitą i zdeorganizowaną, zaatakowaną w swych podstawowych wartościach społecznych, koncentrujących się około tradycyjnego systemu władania ziemią: w nagłym i masowym kontakcie ze środowiskami nadrzędnych warstw społecznych ulegającą hipnozie wartości społecznych i moralnych, reprezentowanych przez naród państwowy; poddającą się odśrodkowym tendencjom asymilacyjnym i równocześnie zawiedzioną w swoich aspiracjach i dążeniach. Grupę, w której ustosunkowaniu do otaczającej ją rzeczywistości spo-

⁹ J. Obrębski, *Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 4: 1936, s. 177-195. Zob. też A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Wkład Józefa Obrębskiego w badanie procesów etnicznych*, „Etnografia Polska”, t. 23: 1979, z. 2, s. 71-82.

lecznej dominują postawy negatywne, modelowane według tradycyjnych wyobrażeń i ugruntowane pod wpływem sytuacji i doświadczeń, które są jej udziałem; jednym słowem grupę przechodzącą typowy kryzys społeczny i pod wpływem tego kryzysu niewątpliwie konsolidującą się wewnętrznie, podatną na zbiorowe psychozy i złudzenia”⁹.

W nieopublikowanej pracy habilitacyjnej złożonej na Uniwersytecie Warszawskim w 1945 r. pt. *Polesie archaiczne* Obrębski stwierdzał, iż specyfika kultury Polesia polegała na połączeniu i przeciwstawieniu w krajobrazie kulturowym „pańskości i chłopskości”, przy czym na ten podział społeczny nakładał się podział narodowy i odpowiadające mu stereotypy (cyt. za A. Kutrzebą-Pojnarową 1979, s. 79 - 80). Ważnym jego stwierdzeniem było, że lista cech składających się na powstawanie wizerunku własnej lub odrębnej grupy może ulegać rozszerzaniu lub zwężaniu w zależności od kontekstu historyczno-lokalnego.

Jest rzeczą interesującą, że Obrębski ustosunkowując się krytycznie do bezpośredniego wykorzystywania danych etnograficznych jako obiektywnych kryteriów podziału etnicznego i definicji narodu (co często spotkać można było do niedawna jeszcze w pracach historyków) powoływał się na opinie K. Moszyńskiego, że jakkolwiek metody etnogeograficzne są niezwykle przydatne dla rekonstrukcji historii kultury, to zasięgi etnograficzne nie mają nic wspólnego z geografiami prymitywnych grup etnicznych. Badają one nie zasięg tych grup, lecz geograficzny układ różnych wytworów, elementów, czy cech kulturowych. Materiał etnograficzny nie pozwala na wnioski dotyczące różnic światopoglądowych czy — jak pisze Obrębski — „etnopsychologii” wyodrębnionych społeczności, między innymi nie ujawnia ich samookreślenia. Zbadanie tych ostatnich wymaga odrębnych metod niż stosowane w klasycznym opisie etnograficznym.

4. Wyekspozowanie przez Obrębskiego problematyki samoświadomości grupy odczytywanej z wypowiedzi i reakcji obserwowanej i prowokowanej bezpośrednio w terenie, nałożyło się na realizowane w etnografii polskiej badania trwałości i zmienności regionów kultury. Badania w tym kierunku podjął między innymi Roman Reinfuss w swoich studiach terenowych dotyczących granicy Krakowiaków i Górali, jak również w monografii ruskiej grupy Łemków wydanej po II wojnie światowej⁹. Deklarowana słownie zmienna świadomość grupowa stała się dlań, obok równie zmiennych zasięgów określonych zjawisk kulturowych.

⁹ J. Obrębski, op. cit., s. 177.

^{9a} R. Reinfuss, *Pogranicze krakowsko-góralskie w świetle dawnych i najnowszych badań etnograficznych*, „Lud”, t. 36: 1946, s. 227 - 234. Tenże, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 7: 1948, s. 77 - 210.

głównie kultury materialnej, jednym z wyznaczników zmiennego historycznie terytorium „grupy etnograficznej”.

Następne lata przyniosły dalsze prace dotyczące problemów regionalizacji kulturowej kraju. Prace te, choć uwzględniały problem samo-określenia, głównym przedmiotem uwagi uczyniły zewnętrzne, zmienne historycznie okoliczności gospodarczo-społeczne, w tym zwłaszcza ustrojowe, które mogły warunkować kształtowanie odrębności regionalnej mieszkańców badanych obszarów. W tym miejscu wspomnieć należy o wieloletnich zespołowych badaniach regionu kurpiowskiego prowadzonych pod kierunkiem A. Kutrzeba-Pojnarowej¹⁰, badania Wielkopolski pod kierunkiem J. Burszty¹¹, wsi Śląska Opolskiego pod kierunkiem M. Gładysza¹² czy też badania obszarów centralnej Polski prowadzone pod kierunkiem K. Zawistowicz-Adamskiej¹³.

5. W ostatnim pięcioleciu w etnografii polskiej obserwujemy nawrót do problematyki etnicznej, lecz badania prowadzone są w odmiernej niż poprzednio perspektywie.

Z jednej strony zwrócono uwagę na nie postrzegany dotąd nurt refleksji Bystronia mający istotne znaczenie dla badania świadomości etnicznej, jak również powrócono do głównych pytań sformułowanych przez Obrębskiego. Nie bez znaczenia dla ożywienia prac badawczych było opublikowanie w tłumaczeniu polskim klasycznej pracy W. I. Thomasa i F. Znanieckiego, *Chłop polski w Europie i Ameryce* (1918 wyd. oryginalne)¹⁴. Jednocześnie badania te wykorzystują dorobek refleksji nad problemem tożsamości, który — jak wykazują badania różnorodnych dyscyplin — wynikać ma z fundamentalnej potrzeby samookreślenia człowieka. W rozważaniach tych zwrócono uwagę, że już w okresie międzywojennym J. S. Bystron w swojej *Megalomanii narodowej* jako pierwszy wśród polskich etnografów opisał mitotwórczy charakter konfrontacji „swój — obcy”, w której to konfrontacji kryterium obcości mogło być bardzo różne: etniczne, językowe, religijne, zawodowe, klasowe czy kulturalne. W pracy tej Bystron prześledził mechanizmy mityzacji obcego. Mechanizm ten, jego zdaniem, polegał na procesie idealizacji (kolejno deformacji obrazu obcego, rozciągnięcie sądu indywidualnego na całą grupę, zobiektywizowanie stereotypu), który prowadzi do uformowania

¹⁰ A. Kutrzeba-Pojnarowa, (red.) *Kurpie. Puszcza Zielona*, t. 1-3, Wrocław 1962 - 1965.

¹¹ J. Burszta, (red.) *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 1-3, Poznań, 1960 - 1967.

¹² M. Gładysz, (red.) *Stare i nowe Siótkowice*, t. 1-2, Wrocław 1963 - 1966.

¹³ Zob. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Etnograficzna.

¹⁴ Wydanie polskie, Warszawa 1975.

mitu, w którym subiektywne uwarunkowane historycznie sądy stają się „poczuciem instynktownym”¹⁵.

Aktualne refleksje nad konfrontacją pojęć „swojego i obcego” w współczesnej etnografii polskiej poszły dwoma drogami.

5.1. Jedna, bliższa sugestiom Bystronia, rozszerzyła pole analizy na wszelkie procesy identyfikacji kulturowej. Przykładem mogą być prace najmłodszej generacji etnografów (Z. Benedyktowicz, L. Mróz, E. Regulska i inn.). Zwraca się w nich uwagę na swoiste, opisane przez etnologów reakcje wobec obcych, reakcje w których przeplata się poczucie lęku a nawet grozy z dążeniem do zbliżenia. Zrozumienie tych postaw, ich znaczenia kulturowego możliwe jest tylko w perspektywie szerokiego spojrzenia historyczno-etnologicznego. Pozwala ono na analizę istoty wyobrażeń etnicznych i studiowania ich podobną metodą jaka stosowana jest w studiach nad symbolem. Chodzi tu o tradycję fenomenologiczną (C. G. Jung, M. Eliade) „rozumienie symbolu przez symbol”, wydobycia treści symbolu przez umieszczenie go w pewnej całości tego samego rodzaju, lecz bardziej niż on rozległej, tworzącej całościowy system. Chodziłoby zatem o ukazanie wizerunku własnej grupy (stereotypu) na tle innych wyobrażeń o świecie (wszechświecie, kosmosie) — wyobrażeń i wypowiedzi należących do najszerszej pojętej sfery religijno-mitologicznej. Pozwoliłoby to na określenie i rozważenie stosunku stereotypu do mitu, ich wzajemnych powiązań i relacji, które od dawna narzucały się obserwacji badaczy¹⁶.

5.2. Drugi nurt, do którego zaliczyć można ostatnie prace prowadzone pod kierunkiem A. Kutrzeby-Pojnarowej, w większym stopniu kontynuują myśl J. Obrębskiego. A. Kutrzeba-Pojnarowa podejmuje problem roli identyfikacji kulturowej w procesie porozumiewania się międzygrupowego konkretnych społeczności. Badania te szczególną uwagę zwracają na kształtowanie się świadomości historycznej badanych grup, świadomości rozwijającej się na bazie różnie ukształtowanego podłoża historycznego. W licznych studiach własnych oraz pracach prowadzonych pod jej kierunkiem dokonano laboratoryjnych analiz postaw i zachowań z tego zakresu.

Badano m. in. wpływ chłopskiego wyobrażenia o świecie na podejmowanie decyzji emigracji zarobkowej oraz proces akceptacji i integracji ze społeczeństwem na obczyźnie, jak również zmiany jakie w tych uwarunkowaniach zaszły na przestrzeni lat. W badaniach tych stwier-

¹⁵ L. Stomma, *Antropologia kultury w Polsce — dziedzictwo, pojęcia, inspiracje* (materiały do słownika), „Polska Sztuka Ludowa”, t. 24: 1980, z. 1, s. 48 - 49.

¹⁶ Z. Benedyktowicz, D. Markowska, *O niektórych problemach identyfikacji kulturowej w procesie porozumiewania się*, „Etnografia Polska”, t. 23: 1979, z. 2, s. 205 - 236.

dzono, że poznawanie i przeżywanie świata „obcego” przechodziło przez swoiste etapy: postrzeganie go w etapie wstępnym jako peryferii własnej wioski, co wiązało się z osiedlaniem się na emigracji wśród „swoich” i kultywowanie więzi uczuciowej z rodzinnym środowiskiem, następnie etap rozwoju zainteresowań życiem własnej grupy w nowym otoczeniu etnicznym, aby wraz ze wzrostem oświaty i stopy życiowej mogły pojawić się tendencje do pełnej integracji z obcymi grupami¹⁷.

W zespole tym badano również trwałość poczucia więzi wewnętrznej i poczucia odrębności do innych grup oraz wzajemne stosunki wybranych społeczności lokalnych. Wychodząc z założenia, że poczucie to tworzyło się na bazie wykształconych w procesie historycznym więzi terytorialnych, analizowano funkcjonowanie więzi kulturowych. Badano zarówno postrzeganie siebie w tych odmiennych kategoriach, jak i odzwierciedlanie wspomnianych wyznaczników w rzeczywistych procesach społeczno-kulturowych.

W. E. Regulska na przykładzie wspomnianych już Łemków, którzy po II wojnie zostali w większości zmuszeni do opuszczenia stron rodzinnych i osiedlenia się w innych okolicach Polski, analizowała wyznaczniki odrębności etnicznej, które pełniły rolę kryteriów klasyfikujących: 1. na płaszczyźnie samookreślenia indywidualnego, 2. cech ogólnych uznawanych za różnicujące dla całej grupy (w przypadku badanej grupy język, wyznanie, wspólne terytorium, stan kultury, obraz przeszłości, stereotyp własnej grupy), 3. wyznacznikom określających minimum cech pozwalających na przyszerogowanie kogoś do grupy swoich czy obcych. Szczególna uwaga została zwrócona w badaniach na procesy integracji wewnętrznej grupy w obcym otoczeniu etnicznym. Integracji połączonej z frustracją społeczną, która prowadzi w sytuacjach konfliktowych do wywołania postaw agresywnych. Jednocześnie śledzono procesy integracji z dominującą grupą obcą¹⁸.

L. Mróz, podejmujący w tym zespole analizę pozycji ludności cygańskiej, niezależnie od zakresu pojęciowego kategorii „obcy”, zaproponował wprowadzenie rozróżnienia składającego się co najmniej z trzech elementów: „swoi (my)” — „nie swoi (oni)” — „obcy”. Doszedł bowiem do wniosku, że jest rzeczą nieprawdopodobną, by jakakolwiek społeczność czy kultura tak prosto widziała różnicę pomiędzy sobą a wszystkim co się poza nią znajduje, by nie czyniła różnicy pomiędzy sąsiednią grupą czy plemieniem a tymi, którzy są z gruntu odmienni kolorem skóry,

¹⁷ A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Świat swój i obcy w kulturze ludowej*, (w:) „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Toruniu”, s. 36 - 48, Toruń t. 1: 1978.

¹⁸ E. Regulska, *Wyznaczniki odrębności etnicznej funkcjonujące współcześnie w świadomości grupy łemkowskiej na terenie dawnej Łemkowszczyzny*, „Etnografia Polska”, t. 23: 1979, z. 2, s. 195 - 199.

językiem czy gospodarką, a więc czynnikami odgrywającymi bardzo istotną rolę w określeniu własnym grupy. Zgadza się z tym, że integracja własnej grupy, świadomość jej odrębności i szczególnego charakteru dokonuje się na płaszczyźnie swoich stwierdza, że istnieje szereg sytuacji kiedy „swoi (my)” i „nie swoi (oni)” mogą stanowić wspólnie kategorię przeciwstawną „obcym”. Ta ostatnia relacja wydaje mu się być właściwa dla stosunków interetnicznych i z nią się spotykamy w procesach narodotwórczych. Dopiero bowiem „obcy” funkcjonuje jako pewien wzorzec przeciwstawny wzorcowi własnej kultury i społeczności. Jego obraz funkcjonuje na zasadzie stereotypu nie podlegającego prawie modyfikacji. Rozróżnienie zaś „obcych” i „nie swoich”, zdaniem Mroza, może być szczególnie płodne dla badania skali bliskości i obcości, szukania wyznaczników dystansu kulturowego. Przydatność tych kategorii wzrasta zwłaszcza w badaniu społeczności wieloetnicznych¹⁹.

6. Do innego etapu refleksji J. Obrębskiego nawiązują częściowo badania J. Kucharskiej.

W procesach narodotwórczych, niezależnie od miejsca ich rozwoju, J. Obrębski dostrzegał pewne ogólne prawidłowości wynikające z jednej strony z pokrewieństw strukturalnych jakie zachodzą między wszystkimi społecznościami ludowymi a grupami narodowymi, zaś z drugiej strony z charakteru powiązań i stosunków, które się między tymi grupami rozwijają.

Obrębski zwracał uwagę na to, iż grupa o kulturze narodowej ze względu na rodzaj jej organizacji, który czyni ją zdolną do dynamicznego rozwoju i ekspansji, jest zawsze grupą dominującą. Pozycję jej pogłębiają ponadto zazwyczaj podziały klasowe, które potęgują różnice kulturowe. Zróznicowanie to powoduje wewnętrzną sprzeczność w procesie asymilacji. Grupa dominująca asymiluje i wciela do swojej struktury poszczególnych członków grup ludowych jak i całe społeczności ludowe, a jednocześnie w obronie swej wewnętrznej organizacji i funkcji kierowniczych, broniąc swej specyficznej kultury i systemu wartości, rozwija mechanizmy podziału klasowego i separacji, które spychają nowych członków do niższych pozycji klasowych i ograniczają ich udział społeczny i kulturowy w społeczeństwie narodowym.

Obrębski wyróżnił trzy etapy powstawania narodów. Pierwszy polega na przenikaniu do grup ludowych instytucji i organizacji grupy narodowej i dostosowywanie ich (grup ludowych) do wzorów własnej tradycyjnej kultury i organizacji społecznej. Drugi etap, przejściowy, polega na odrywaniu się jednostek i grup od własnej kultury ludowej i dążenie

¹⁹ L. Mróz, *Badanie dystansu etnicznego: Cyganie-Polacy*, „Etnografia Polska”, t. 22: 1978, z. 2, s. 15-35 oraz L. Mróz, *Świadomościowe wyznaczniki dystansu etnicznego*, „Etnografia Polska”, t. 23: 1979, z. 2, s. 157-163.

ich do asymilacji z grupą narodową. Charakteryzuje go powstawanie różnych ugrupowań społecznych, w różnych przejściowych przestrzeniach społecznych. Trzecim i końcowym etapem jest spowodowanie zmian w społeczności lokalnej jak również zmian w strukturze narodowej, które umożliwiłyby warstwom ludowym udział w cywilizacji narodowej. Ruchy te powstają zarówno w dziedzinie ekonomicznej, jak religijnej, politycznej czy kulturalnej. W wyniku tych procesów powstaje nowa rzeczywistość społeczna.

Dyrektywa metodologiczna dla badań etnologicznych tych procesów sformułowana przez Obrębskiego polega na zwróceniu uwagi na to, iż w badaniach procesów etnicznych na gruncie grup lokalnych pierwszeństwo przed badaniami zwyczajów i obyczajów powinny mieć badania funkcji społecznych makroprocesów.

6.1. Wymieniona wyżej J. Kucharska prowadziła badania na dawnym pograniczu etnicznym polsko-niemieckim wśród ludności regionu Kaszub zamieszkującej poza zwartym zasięgiem swej grupy. W badaniach śledziła poczucie łączności ludności z resztą terytorium regionu, która znalazła się w okresie międzywojennym w granicach państwa polskiego oraz jej samookreślenie narodowe. Badała więc wyobrażenia o przeszłości regionu, historii własnej rodziny, stosunek do języka i religii, własnej spuścizny kulturowej. Trwałą integrację społeczną na bazie powyższych wyznaczników uznała za etniczność, powodującą budzenie się poczucia łączności ze zwartym obszarem Kaszub oraz poczucia obcości w kontakcie ze społecznością niemiecką.

Ponadto stwierdziła, że równolegle w wyniku tychże samych tradycji rodzinnych część miejscowej ludności pochodzenia drobnoszlacheckiego identyfikowała się z polskim środowiskiem narodowym, z którym łączyła ją tradycja wspólnej historycznej przeszłości. Grupa ta spełniała rolę transmisji ideologii narodowej we własnej społeczności lokalnej. Omawiana grupa, z racji rozbudzonych uczuć patriotycznych, była o wiele bardziej odporna na procesy wynarodowienia. Generalnie procesom wynaradawiania przeciwdziałała jednk odrębność wyznaniowa ludności niemieckiej.

Problem kształtowania i utrzymywania świadomości narodowej ludności Kaszub J. Kucharska badała również wśród emigrantów kanadyjskich pochodzących z tego regionu ²⁰.

6.2. Problem tożsamości ludności pogranicza etnicznego podjął również M. Pokropek. Pogłębiając idee podnoszone w dawnych badaniach (por. pkt 4) bada relacje między zróżnicowanymi grupami etniczno-języ-

²⁰ J. Kucharska, *Initial results of the ethnographic research conducted in Ontario Wilno in Canada in summer 1977*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, t. 72: 1980, s. 33 - 53.

kowymi a wytworzoną przez te grupy kulturą. Wychodząc od studiów zasięgów kulturowych i wyznaczania terytoriów charakteryzujących się odrębnościami kulturowymi, bada pochodzenie tych różnic, aby następnie skonfrontować czy zróżnicowanie to jest dostrzegane przez badane grupy (podobne badania na innym pograniczu prowadziła też T. Karwicka). Celem badań jest stwierdzenie, na jakich elementach kultury opiera się poczucie własnej odrębności przy porównywaniu wizerunku grupy własnej i cudzej. M. Pokropek formułuje tezę, że dostrzegane różnice stają się podstawą samookreślenia dopiero w okresie zagrożenia, konfliktów czy zmian politycznych i społeczno-gospodarczych, lub jest ono wynikiem działalności zewnętrznych ośrodków dyspozycyjnych. Z przekazem określonych ideologii łączy się upowszechnienie określonych wytworów kulturowych o znaczeniu symbolicznym, jednocześnie wzrastają bariery kulturowe, które nie pozwalają na przyjmowanie do własnego inwentarza kulturowego przedmiotów nacechowanych obcą ideologią. Grupy uboższe kulturowo (w sensie odrębności i bogactwa inwentarza), a także nie posiadające silnej ideologii, małowliczebne czy pozostające w rozproszeniu, zazwyczaj są wchłaniane przez grupy większe, silniejsze i jednolite kulturowo. Jednocześnie badania Pokropka potwierdzają obserwacje Obrębskiego co do aspirowania do grupy mającej wyższą pozycję społeczną²¹.

6.3. Odmienne charakter, nawiązujący częściowo do omawianych wyżej badań (patrz pkt 4), mają badania pogranicza etnicznego prowadzone w ciągu szeregu lat przez Z. Staszczak²². Podejmuje ona problem pogranicza polsko-niemieckiego, badanego już wcześniej przez T. Wróblewskiego i to w oparciu o to samo źródło (*Atlas der deutschen Volkskunde* 1936 - 1939). Jednakże o ile uwaga T. Wróblewskiego²³ koncentrowała się na pytaniu jakie elementy kulturowe występujące na pograniczu świadczą o podstawowych zmianach kultury ludowej polskiej, niemieckiej i ich nawiązaniu do odnośnego okresu kulturowego, Z. Staszczak wykorzystując tak klasyczne źródło etnograficzne, jakim jest atlas etnograficzny, poddaje informacje przekazane za jego pośrednictwem bardzo precyzyjnej analizie zmierzającej do syntetycznego ujęcia nasilenia zespołu zjawisk, które można byłoby uznać za nasycone tradycjami o nawiązaniach polskich i słowiańskich. Jest to ciekawa próba posiłkowego

²¹ M. Pokropek, *Zróżnicowanie kulturowe na pograniczu etniczno-językowym i jego odbicie w świadomości mieszkańców na przykładzie pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego w północno-wschodniej Polsce*, „Etnografia Polska”, t. 23: 1979, z. 2, s. 127 - 156.

²² Z. Staszczak, *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*, Poznań 1978.

²³ T. Wróblewski, *Pogranicze polsko-niemieckie w świetle materiałów etnograficznych*, „Lud”, t. 50: 1962, cz. 2, s. 431 - 466.

wykorzystania źródła etnograficznego w dyskusji nad zagadnieniami etnicznymi.

7. Na zakończenie tego przeglądu należy jeszcze wspomnieć o specyficznych rozważaniach D. Markowskiej, która podjęła stosunkowo rzadziej omawiany, lecz mający ważne znaczenie społeczne, problem roli wykształcania w procesie wychowania poczucia identyfikacji kulturowej, a co za tym idzie również identyfikacji etnicznej. Zajął się w związku z tym procesem świadomego kształtowania postaw wobec swojej i obcej kultury. Formowania swoistej tolerancji, którą proponuje wykształcić na drodze przewyciężenia podejścia „my — oni” i przekształcenia go w dialog „Ja — Ty”²⁴.

BRONISŁAWA KOPCZYŃSKA-JAWORSKA

ETHNIC AND NATIONAL CONSCIOUSNESS. METHODES AND ACHIEVEMENTS
OF POLISH ETHNOGRAPHY

(Summary)

The problem of national consciousness and aspiration for independence have been for obvious reasons a subject of scientific interests in Poland. Different disciplines have dealt with various aspects of this problem.

The present article which was previously presented at the Symposium of European Social Anthropology in Amsterdam gives an extensive review of scientific interests, methodes and approaches applied by Polish ethnographers.

---

²⁴ Z. Benedyktowicz, D. Markowska, op. cit.